

Paralizirajući intenzitet tržišta

Ivan Illich

1977.

Sadržaj

Uvod	3
Paralizirajući intenzitet tržišta	4
Globalni izbor	4
Prema kulturi „osnovnih artikala“	5
Modernizacija siromaštva	7
Povijest potreba	9

Prvo poglavlje eseja „Pravo na korisnu nezaposlenost“ (1977)

„Autonomno i kreativno ljudsko djelovanje, nužno za procvat ljudskog svijeta, atrofira... Iskorjenjuju se sva lokalna blaga i idoli. Novac obezvređuje sve što ne može izmjeriti. Kriza je tada jednaka za sve: izbor između manje ili veće ovisnosti o industrijskoj potrošnoj robi... Iako je to teško zamisliti onima koji su već navikli živjeti u okvirima supermarketa, tvorevine koja se samo po imenu razlikuje od bolničkog odjela za idiote, izbor je u suštini isti i za bogate i za siromašne.“

„Upravo kao što je legendarni inkvizitor odbio pogledati kroz Gallilejev teleskop, isto tako većina modernih ekonomista odbija pogledati analize koje bi možda mogle istisnuti konvencionalno središte njihovog ekonomskog sustava. Novi ekonomski sustavi trebali bi nas natjerati da uvidimo ono što je očito: da stvaranje neutrživih upotrebnih vrijednosti neizbježno mora zauzimati središte bilo koje kulture koja jamči program za zadovoljavajući život većini svojih članova. *Kulture su programi za ljudske aktivnosti, a ne za firme*. Industrijsko društvo uništava to središte zagađujući ga izmjerljivim rezultatima proizvodnje korporacija, javnih ili privatnih, degradirajući ono što ljudi rade ili izrađuju sami. Kao posljedica toga, društva su se transformirala u goleme igre nulte sume, monolitne sustave dostave u kojima se svaki dobitak za jednoga, pretvara u gubitak ili teret za drugoga, dok je stvarno zadovoljstvo uskraćeno obojici.“

Uvod

Prije pedeset godina većina riječi koje bi čuo prosječni Amerikanac bile su upućene njemu osobno ili nekome u njegovoj blizini. Samo bi povremeno riječi stizale do njega kao nediferenciranog člana gomile – u razredu ili u crkvi, na mitingu ili u cirkusu. Riječi su uglavnom bile kao rukom pisana zapečaćena pisma, a ne kao smeće koje danas zagađuje naše poštanske sandučice. Danas su riječi sve rjeđe namijenjene pažnji samo jedne osobe. Iskonstruirane, sveprisutne slike, ideje, osjećaji i stavovi koje pakiraju i isporučuju mediji, predstavljaju neprekidni napad na naš senzibilitet. Dvije stvari sada postaju evidentne: 1) ono što se događa s jezikom uklapa se u obrazac odnosa između sve brojnijih potreba i načina njihovog zadovoljavanja; 2) ova zamjena konvivijalnih (ljudskih za razliku od industrijskih) načina manipulativnom industrijskom robom uistinu je sveobuhvatna i neumorno utječe da učitelj iz New Yorka, član komune u Kini, Bantu đak i brazilski narednik sve više nalikuju jedno drugome. U ovom postscriptumu mojem eseju *Oruđa druževnosti (Tools for Conviviality, 1973)* učinit ću tri stvari: 1) opisati karakter društva orijentiranog na potrošnu robu i tržište u kojem obilje potrošne robe samo po sebi paralizira autonomno stvaranje upotrebnih vrijednosti; 2) ukazati na skrivenu ulogu profesija u takvom društvu koje oblikuju njegove potrebe; 3) razotkriti neke iluzije i predložiti neke strategije za slamanje profesionalne moći koja potiče ovisnost o tržištu.

Paralizirajući intenzitet tržišta

Kriza je počela predstavljati onaj trenutak kada doktori, diplomati, bankari i odabrani društveni inženjeri preuzimaju vlast i slobode bivaju suspendirane. Poput pacijenata, nacije se svrstavaju na kritične liste. *Kriza*, grčki termin koji označava „izbor“ ili „prekretnicu“ u svim modernim jezicima danas ima značenje „šoferu, pritisni gas“. Danas riječ *kriza* dočarava zlokobnu, ali ukrotivu prijetnju protiv koje novac, radna snaga i menadžment mogu udružiti snage. Intenzivna skrb za umiruće, birokratsko starateljstvo za žrtve diskriminacije, nuklearna fisija za energetske proždrljivce. *Kriza*, shvaćena na ovaj način, uvijek je dobra za upravnu vlast i povjerenike, posebno za one lešinare koji žive na nusproizvodima jučerašnjeg razvoja; edukatore koji žive od otuđenja društva, doktore koji prosperiraju na radu i dokolici koji uništavaju zdravlje, političare koji cvjetaju na distribuciji socijalne pomoći koju prvenstveno financiraju oni koji je primaju. *Kriza* shvaćena kao poziv na ubrzanje, ne samo da veću moć stavlja pod kontrolu šofera, dok putnike sve jače zateže sigurnosnim pojasevima; ona također opravdava pljačku prostora, vremena i resursa u korist motoriziranih kotača, a sve to radi na štetu ljudi koji žele koristiti vlastite noge.

Ali *kriza* ne mora imati to značenje. Ona ne mora podrazumijevati bezglavo srljanje u eskalaciju upravljanja. Umjesto toga ona može predstavljati trenutak izbora, onaj prekrasni moment kada ljudi odjednom postanu svjesni svojih samo-nametnutih kaveza i mogućnosti drugačijeg života. A *to* je *kriza* s kojom su danas, kao izborom, suočene Sjedinjene Države i cijeli svijet.

Globalni izbor

U razdoblju od samo nekoliko desetljeća, svijet je postao amalgam. Ljudske reakcije na svakodnevne pojave postale su standardizirane. Iako su jezici i bogovi još uvijek naizgled različiti, ljudi se dnevno pridružuju ogromnoj većini koja maršira po taktu jedne iste mega-mašine. Prekidač za svjetlo uz vrata zamijenio je desetine načina na koje su se prije palile vatre, svijeće ili lanterne. U deset godina na svijetu se utrostručio se broj korisnika prekidača za svjetlo: ispiranje i toaletni papir postali su nužni uvjeti za pražnjenje crijeva. Svjetlo koje ne dolazi iz visoko-naponskih mreža i higijena bez toaletnog papira označavaju siromaštvo za sve više ljudi. Očekivanja rastu dok životno povjerenje u vlastite sposobnosti i skrb za druge, ubrzano opadaju.

Ponekad uspavljajuća, ponekad bučna, invazija medija prodire duboko u komunu, selo, korporaciju, školu. Zvukovi koje odašilju urednici i najavljiivači programiranih tekstova svakodnevno izopačuju riječi govornog jezika pretvarajući ih u građevne blokove za pakirane poruke. U današnje vrijeme moramo biti ili izolirani i odsječeni, ili brižljivo čuvani bogati otpadnik, da bismo svojoj djeci omogućili igru u okruženju gdje slušaju ljude umjesto zvijezda, spikera ili instruktora. Diljem svijeta može se vidjeti ubrzana invazija disciplinirane prešutne suglasnosti koja karakterizira publiku, klijenta, kupca. Standardizacija ponašanja ljudi sve je prisutnija.

Sada postaje jasno da se većina ljudskih zajednica suočava s istim kritičnim spornim pitanjem: ljudi moraju ili ostati brojke u kondicioniranoj gomili koja srlja u sve veću ovisnost (uzrokujući time okrutne okršaje za svoj dio droge kojom bi utažili svoju naviku) ili moraju smoći hrabrosti koja jedina spašava u panici: da zastanu i pogledaju oko sebe u potrazi za nekim drugim rješenjem osim onog očitog s oznakom „Izlaz“.

No mnogi, kada im se kaže da se Bolivijci, Kanađani i Mađari suočavaju s istim fundamentalnim izborom, ne samo da negoduju nego su duboko uvrijeđeni. Ta ideja izgleda ne samo glupa, već

šokantna. Oni ne uspijevaju detektirati istovjetnost u novoj gorkoj degradaciji koja uzrokuje glad Indijanaca na visoravnima Anda, neurozu radnika u Amsterdamu i ciničnu korumpiranost birokrata u Varšavi.

Prema kulturi „osnovnih artikala“

Razvoj je imao isti učinak u svim društvima: svi su zapleteni u novu mrežu ovisnosti o potrošnoj robi koja izvire iz iste vrste mašina, tvornica, klinika, televizijskih studija, grupa za strateško promišljanje. Da bi se zadovoljila ta ovisnost nužno je proizvoditi više istoga: standardizirane, industrijske robe dizajnirane za buduće potrošače koje će inženjerski posrednik uvježbati da trebaju ono što im on ili ona nude. Te robe – bilo da su to materijalna dobra ili nematerijalne usluge – sačinjavaju osnovne industrijske artikle. Monetarnu vrijednost, koja im se pripisuje kao potrošnoj robi, određuju država i tržište u različitim omjerima. Tako različite kulture postaju bljutavi ostaci tradicionalnih načina djelovanja, naplavljeni na jednoj globalnoj pustopoljini: sušnom terenu uništenom mehanizacijom potrebnom za proizvodnju i konzumiranje. Na obalama Seine i obalama Nigera, ljudi su zaboravili kako se muze jer bijela tekućina sada dolazi iz dućana. (Zahvaljujući instituciji zaštite potrošača, manje je otrovna u Francuskoj nego u Maliju.) Istina, više beba dobiva kravlje mlijeko, no grudi bogatih kao i siromašnih presušuju. Potrošač ovisnik rađa se kada beba zaplače za bočicom: kada je organizam uvježban da posegne za mlijekom iz dućana i odbije majčino mlijeko onda je to zadano. Autonomno i kreativno ljudsko djelovanje, nužno za procvat ljudskog svijeta, atrofira. Krovovi od šindre ili slame, crijepa ili škrljevca, zamjenjuje beton za malobrojne i valovita plastika za mnoge. Ni močvarne džungle ni ideološke predrasude nisu spriječile siromašne i socijaliste da nahrupe na autoceste bogatih, putove koje ih vode u svijet u kojem ekonomisti zamjenjuju svećenike. Iskorjenjuju se sva lokalna blaga i idoli. Novac obezvređuje sve što ne može izmjeriti. Kriza je tada jednaka za sve: izbor između manje ili veće ovisnosti o industrijskoj potrošnoj robi. *Veća* ovisnost znači brzo i potpuno uništenje kultura koje utvrđuju kriterij za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba. *Manja* ovisnost znači šaroliki procvat upotrebnih vrijednosti u modernim kulturama intenzivne aktivnosti. Iako je to teško zamisliti onima koji su već navikli živjeti u okvirima supermarketa, tvorevine koja se samo po imenu razlikuje od bolničkog odjela za idiote, izbor je u suštini isti i za bogate i za siromašne.

Organizacija života u današnjem industrijskom društvu koncentrirana je oko potrošne robe. Naša tržišno orijentirana društva materijalni progres mjere povećanjem volumena i raznovrsnosti proizvedene robe. A po uzoru na taj sektor, društveni napredak mjerimo distribucijom pristupa tim robama. Ekonomija se razvila kao propaganda za preuzimanje od strane velikih proizvođača potrošnih roba. Socijalizam je degradiran na borbu protiv neravnopravne distribucije, a ekonomija blagostanja izjednačila je javno dobro s izobiljem – izobiljem siromašnih u školama, bolnicama, zatvorima i ludnicama u Sjedinjenim državama i drugim zapadnim zemljama.

Zanemarujući kompromise koji se ne mogu vrednovati novcem, industrijsko društvo je stvorilo urbani krajolik neprimjeren za ljude osim ako nisu u stanju svaki dan požderati vlastitu težinu metala i goriva, svijet u kojem je stalna potreba za zaštitom od neželjenih učinaka sve više stvari i sve više naredbi, generirala nove dubine diskriminacije, nemoći i frustracije. Ekološki pokret podržan od strane vlasti zasada je još pojačao taj trend koncentrirajući pažnju na loše industrijske tehnologije i, u najboljem slučaju, na eksploataciju industrijske proizvodnje od strane privatnih vlasnika. On propituje iscrpljivanje prirodnih resursa, neugodu zagađenja i neto prijenos moći.

No, čak i kada se odredi cijena koja odražava utjecaj na okoliš, obezvrjeđivanje neugode ili trošak polarizacije, još uvijek ne vidimo jasno da su podjela rada, množenje roba i ovisnost o njima, standardiziranim paketima nasilno zamijenili sve što su ljudi prije sami činili ili izrađivali.

Već dva desetljeća oko pedeset jezika umire svake godine; polovina onih koji su se još govorili 1950. godine preživljavaju samo kao teme doktorskih teza. A ono malo različitih jezika što je ostalo, kao svjedočanstvo neusporedivo različitih načina viđenja, upotrebe i uživanja u svijetu, danas zvuči sve sličnije jedno drugome. Svijest je posvuda kolonizirana uvezenim etiketama. Pa čak i oni koji zaista brinu zbog gubitka kulturne i genetske raznolikosti ili o multiplikaciji izotopa s dugoročnim djelovanjem, ne upozoravaju na nepovratno siromašenje vještina, priča i smisla za oblikovanje. A ta progresivna zamjena korisnih, ali neutrživih vrijednosti, industrijskom robom i uslugama, zajednički je cilj političkih grupa i režima, inače žestoko sukobljenih.

Na taj način sve veći dijelovi našeg života toliko su transformirani da sam život počinje gotovo isključivo ovisiti o konzumaciji roba koje se prodaju na svjetskom tržištu. Sjedinjene države podmiću svoje farmere kako bi žitom snabdijevali režim koji sve više svoju legitimnost polaže u sposobnost da isporuči sve više žita. Naravno, ta dva režima dodjeljuju sredstva po različitim kriterijima: ovdje, mudrim određivanjem cijene; tamo, mudrim planiranjem. No, politički spor između predlagачa različitih metoda alokacije, samo maskira podjednako okrutno nepoštovanje osobnog digniteta i slobode od strane svih grupa i stranaka.

Energetska politika dobar je primjer za duboku istoznačnost svjetonazora navodnih socijalista i takozvanih kapitalističkih pristalica u industrijskom sistemu. Možda isključivši mjesta poput Cambodije, o kojoj nisam informiran, nijedna vladajuća elita niti socijalistička opozicija ne mogu zamisliti poželjnu budućnost koja bi se bazirala na potrošnji energije per capita za red veličine manjoj od onog što danas prevladava u Evropi. Sve postojeće političke stranke naglašavaju nužnost energetski-intenzivne proizvodnje – no s kineskom disciplinom – istovremeno ne shvaćajući da bi prateće društvo ljudima još više uskraćivalo slobodnu upotrebu vlastitih ekstremiteta. Ovdje limuzine, tamo autobusi, tjeraju bicikle s ceste. Sve vlade ističu snažan utjecaj proizvodnje na povećanje zaposlenosti, ali ne žele uvidjeti da poslovi mogu također uništiti upotrebnu vrijednost slobodnog vremena. Svi oni naglašavaju važnost objektivnije i potpunije stručne definicije ljudskih potreba, ali su neosjetljivi na posljedičnu eksproprijaciju života.

U kasnom srednjem vijeku zapanjujuća jednostavnost heliocentričnog modela koristila se kao argument za diskreditiranje nove astronomije. Njegova elegancija interpretirana je kao naivnost. U današnje vrijeme nisu rijetkost teorije usredotočene na uporabnu vrijednost koje se bave analizom društvenih troškova generiranih od strane etabliranih ekonomija. Takve teorije zastupa veliki broj laika koji ih često povezuju sa radikalnom tehnologijom, ekologijom, komunalnim načinom života, malim opsegom ili ljepotom. Kao opravdanje za ignoriranje tih teorija, navode se i preuveličavaju česti neuspjeli eksperimenti koje njihovi zagovornici provode u vlastitom životu. Upravo kao što je legendarni inkvizitor odbio pogledati kroz Gallilejev teleskop, isto tako većina modernih ekonomista odbija pogledati analize koje bi možda mogle istisnuti konvencionalno središte njihovog ekonomskog sustava. Novi ekonomski sustavi trebali bi nas natjerati da uvidimo ono što je očito: da stvaranje neutrživih upotrebni vrijednosti neizbježno mora zauzimati središte bilo koje kulture koja jamči program za zadovoljavajući život većini svojih članova. Kulture su programi za ljudske aktivnosti, a ne za firme. Industrijsko društvo uništava to središte zagađujući ga izmjerljivim rezultatima proizvodnje korporacija, javnih ili privatnih, degradirajući ono što ljudi rade ili izrađuju sami. Kao posljedica toga, društva su se transformirala u goleme igre

nulte sume, monolitne sustave dostave u kojima se svaki dobitak za jednoga, pretvara u gubitak ili teret za drugoga, dok je stvarno zadovoljstvo uskraćeno obojici.

Usput se narušavaju nebrojeni sklopovi infrastruktura u kojima su se ljudi snalazili, igrali, jeli, družili i voljeli. Par desetljeća takozvanog razvoja bilo je dovoljno za demontiranje tradicionalnih kulturnih obrazaca od Mandžurije do Crne Gore. Prije tih godina takvi su obrasci ljudima omogućavali zadovoljavanje većine njihovih osnovnih životnih potreba. Nakon tih godina plastika je zamijenila keramiku, gazirana pića zamijenila su vodu, valium je zamijenio čaj od kamilice, a gramofonske ploče su zamijenile gitare. Tijekom cjelokupne povijesti najbolja mjera loših vremena bio je postotak konzumirane hrane koja se morala kupovati. U dobrim vremenima većina je obitelji najveći dio svoje hrane namirivala onim što su uzgojili ili stekli u mreži odnosa darivanja. Do kasnog osamnaestog stoljeća više od 99 posto svjetske hrane bilo je proizvedeno unutar horizonta koji je potrošač mogao vidjeti sa crkvenog zvonika ili minareta. Zakoni kojima se pokušavao kontrolirati broj kokoši i svinja unutar gradskih zidina ukazuju da je, izuzevši velika urbana područja, više od polovine konzumirane hrane bilo uzgojeno unutar grada. Prije Drugog svjetskog rata manje od 4 posto ukupne hrane bilo transportirano u regiju izvana, a taj uvoz uglavnom obuhvaća jedanaest gradova koji su tada imali više od dva milijuna stanovnika. Danas 40 posto svih ljudi preživljava samo zato jer imaju pristup međuregionalnim tržištima. Budućnost u kojoj bi svjetsko tržište kapitala i roba bilo ozbiljno reducirano danas je tabu tema jednako kao i moderni svijet u kojem bi aktivni ljudi koristili moderne konvivijalne alate za stvaranje obilja upotrebnih vrijednosti koje bi ih oslobodilo potrošnje. U ovom obrascu može se vidjeti odraz uvjerenja da se korisne aktivnosti kojima bi ljudi istovremeno izražavali i zadovoljavali svoje potrebe mogu beskonačno nadomještati standardiziranim robama i uslugama.

Modernizacija siromaštva

Umnažanje roba iznad određene razine izaziva nemoć, gubitak sposobnosti za uzgoj hrane, pjevanje ili građenje. Trud i zadovoljstvo ljudskog života postaju bizarna privilegija ograničena na nekoliko bogatih. Kada je Kennedy lansirao Alijansu za progres, Acatzingo, kao i većina meksičkih sela te veličine, imalo je četiri grupe muzičara koji su svirali i pili i služili populaciji od osam stotina stanovnika. Danas gramofonske ploče i radioaparati, priključeni na zvučnike zaglušuju lokalne talente. Povremeno, iz nostalgije, okupi se grupa muzičara, propalih studenata, povodom neke specijalne prilike, da zapjeva stare pjesme. Na dan kada je Venezuela legalizirala pravo svakog građanina na „stanovanje“, kao proizvod, tri četvrtine svih obitelji ustanovilo je da su njihove nastambe koje su izgradili sami, time degradirane na šupe. Štoviše – i to je ono najgore – na građenje kuća u domaćoj radinosti počelo se gledati s podozrenjem. Nijedna gradnja kuće nije se mogla legalno započeti bez podnošenja odobrenog građevinskog nacrtu. Koristan otpad i smeće Caracasa koje se do tada koristilo kao odličan građevinski materijal, sada je dovelo do problema odlaganja čvrstog otpada. Na čovjeka koji gradi vlastito „stanovanje“ gleda se s visine kao na devijantnu osobu koja odbija surađivati s lokalnom grupom koja po svaku cijenu nastoji isporučivati masovno proizvedene stambene jedinice. Također su se pojavili mnogobrojni propisi koji njegovu inventivnost obilježavaju kao nezakonitu ili čak kriminalnu. Taj primjer pokazuje kako su siromašni prvi koji će nastradati kada nova roba kastrira neki od tradicionalnih domaćih zanata. *Korisna nezaposlenost* siromašnih ljudi bez posla žrtvovana je u ime ekspanzije tržišta rada. „Stanogradnja“ kao samostalno odabrana aktivnost, kao i svaka druga sloboda za korisne neza-

poslenosti u okviru vremena izvan redovnog posla, postaje privilegija nekih devijantnih, često besposlenih bogataša.

Ovisnost o paralizirajućem obilju, jednom kada postane ukorijenjena u kulturu, generira „modernizirano siromaštvo“. To je oblik obezvrjeđivanja nužno povezan s umnožavanjem roba. Taj porast beskorisnosti industrijskih masovnih proizvoda promiče pažnji ekonomista zato jer nije dostupan njihovim mjerenjima, a također i socijalnim djelatnicima jer se ne može „operacionalizirati“ (provesti u praksi). Ekonomisti nemaju učinkovite načine da u svoje kalkulacije uključe gubitak one vrste zadovoljstva koja nema tržišnu vrijednost, a taj gubitak pogađa cjelokupnu zajednicu. Tako se danas ekonomisti mogu definirati kao članovi bratstva koje prihvaća samo one ljude koji su, u obavljanju svog profesionalnog rada, u stanju prakticirati trenirano socijalno sljepilo za najfundamentalnije kompromise u suvremenim sistemima Zapada kao i Istoka: opadanje individualno-osobne sposobnosti za rad i izrađivanje, što je cijena svakog sljedećeg stupnja obilja roba.

Postojanje i priroda moderniziranog siromaštva ostaju skriveni, čak i običnoj konverzaciji, budući da primarno pogađaju siromašne. Kako razvoj i modernizacija stižu do siromašnih – onih koji su dotada bili u stanju preživljavati unatoč tome što su bili isključeni iz tržišne ekonomije – oni su sistemski primorani preživljavati uzdajući se u sustav nabave koji je za njih uvijek i nužno značio dobivanje tržišnih otpadaka. Indijanci u Oaxaci kojima su prije škole bile nedostupne, sada se upisuju u škole kako bi „stekli“ potvrde koje predstavljaju preciznu mjeru njihove inferiornosti u odnosu na urbanu populaciju. Štoviše – a to je opet najveći problem – bez tog komada papira oni se više ne mogu baviti čak ni građevinskim zanatima. Modernizacija „potreba“ uvijek pridonosi novoj diskriminaciji siromaštva.

Modernizirano siromaštvo postalo je danas zajedničko iskustvo svih osim onih koji su toliko bogati da se mogu povući u raskoš. Kako jedan aspekt života za drugim postaje ovisan o isplaniranoj opskrbi, malo nas uspijeva izbjeći opetovani doživljaj nemoći. Prosječni potrošač Sjedinjenih država bombardiran je stotinama oglasa dnevno i reagira na mnoge od njih – češće da nego ne – na negativan način. Sa svakom novom kupljenom robom, čak i dobro potkovani kupci stječu svježje iskustvo beskorisnosti. Oni naslućuju da su nabavili nešto sumnjive vrijednosti, uskoro možda neupotrebljivo ili čak opasno, nešto što će zahtijevati niz još skupljih dodataka. Bogati kupci se organiziraju: obično započinju zahtjevima za kontrolom kvalitete i nerijetko izazivaju otpor potrošača. Ljudi u siromašnim četvrtima isključuju se iz usluga i „skrbi“ socijalne službe u južnom Chicagu i odbijaju besplatne udžbenike u Kentuckyju. Bogati i siromašni gotovo da su spremni jasno prepoznati novi oblik frustrirajućeg bogatstva u daljnjoj ekspanziji tržišno orijentirane kulture. Bogati također naslućuju vlastitu situaciju, kao odraz situacije siromašnih, iako zasada ta prisposoba još uvijek ima tek romantični prizvuk.

Ideologija koja napredak poistovjećuje s bogatstvom nije ograničena samo na bogate zemlje. Ta ista ideologija degradira neutržive aktivnosti čak i u onim područjima gdje se donedavno većina potreba zadovoljavala u okviru načina života ograničenog na egzistencijalne potrebe. Na primjer, pod Maom su Kinezi – inspirirani vlastitom tradicijom – izgleda bili voljni i sposobni redefinirati tehnički napredak i odabrati bicikl umjesto mlaznog aviona. Isticali su lokalno samoodređenje kao cilj inventivnih ljudi, a ne kao sredstvo nacionalne odbrane. No, već 1977. godine njihova je propaganda veličala njihov industrijski kapacitet za pružanje sve šire zdravstvene skrbi, naobrazbe, stanovanja i općeg blagostanja – po nižoj cijeni. Tek neke taktične funkcije povremeno su pridjeljivane biljkama u torbi bosonogog doktora i metodama proizvodnje koje iziskuju veći trud. Ovdje, kao i u drugim dijelovima svijeta, heteronomna – odnosno orijentirana drugome –

proizvodnja roba standardiziranih za kategorije anonimnih potrošača, potiče nerealna i u konačnici frustrirajuća očekivanja. Štoviše, taj proces neizbježno korumpira vjeru ljudi u vlastite, uvijek iznenađujuće, autonomne kompetencije kao i one njihovih susjeda. Kina jednostavno predstavlja najnoviji primjer osebujne zapadnjačke verzije modernizacije kroz intenzivnu ovisnost o tržištu koje osvaja tradicionalno društvo kao što to nije uspijevao niti jedan od najekstremnijih kargo kultova (kult tereta ili kult tovara).¹

Povijest potreba

U tradicionalnim, kao i u modernim društvima, u vrlo kratkom razdoblju dogodila se važna promjena: sredstva za zadovoljavanje potreba radikalno su se promijenila. Motor je potkopao mišić; upute su umrtvile samouvjerenju znatiželju. Posljedica toga je da su i potrebe i želje stekle karakter za koji ne postoji povijesni presedan. Po prvi puta se potrebe gotovo isključivo poklapaju s robama. Sve dok je većina ljudi išla pješke kud god je željela, osjećali su se ograničeni uglavnom samo onda kad je njihova *sloboda* bila ograničena. Sada, kada za kretanje ovise o transportu, oni više ne traže slobodu nego *pravo* na putničke „bonus milje“. A kako sve više vozila sve većem broju ljudi omogućava takva „prava“, sloboda hodanja je degradirana i potisnuta dodjeljivanjem tih prava. Za većinu ljudi želje slijede zadovoljenje. Oni ne mogu čak ni zamisliti oslobađanje od stega univerzalnog „putništva“ odnosno slobodu modernog čovjeka u modernom svijetu da se samostalno kreće.

Ta se situacija – stroga međuovisnost potreba i tržišta – opravdava pozivanjem na ekspertizu elite čije znanje, po samoj svojoj prirodi, ne može biti podijeljeno s laicima. Ekonomisti desnih kao i lijevih uvjerenja tvrde javnosti da otvaranje novih radnih mjesta ovisi o više energije; edukatori tvrde da zakon, red i produktivnost ovise o povećanoj količini nastave; ginekolozi tvrde da kvaliteta života novorođenog djeteta ovisi o njihovom sudjelovanju pri porodu. Stoga se gotovo sveobuhvatno proširenje djelovanja tržišta u svjetskoj ekonomiji ne može učinkovito dovesti u pitanje sve dok se ne ukine imunitet elita koje legitimiziraju povezanosti roba i zadovoljstva. Ovu tvrdnju odlično ilustrira žena koja mi je pričala o svom trećem porodu. Rodivši dvoje djece osjećala je da ima sposobnost i iskustvo. Bila je u bolnici i osjetila da dijete počinje izlaziti. Pozvala je sestru koja je, umjesto da joj pomogne, otrčala po sterilni ručnik kojim je pritisnula djetetovu glavu kako bi je vratila u maternicu i naredila ženi da prestane gurati jer „Doktor Levy još nije stigao“.

Ali ovo je trenutak za odluku javnosti, za političku akciju umjesto profesionalnog menadžmenta. Moderna društva, bogata ili siromašna, mogu krenuti bilo kojim od dva suprotna smjera: mogu donijeti novi zakon o robama – ali sigurnijima, ekološki prihvatljivijima i jednostavnijima za razmjenu – i time dalje ojačati ovisnost o potrošnim proizvodima. Ili mogu usvojiti potpuno drugačiji pristup međusobnim odnosima između potreba i zadovoljenja. Drugim riječima, društva mogu bilo zadržati svoju ovisnost o intenzivnoj tržišnoj ekonomiji mijenjajući samo dizajn outputa, ili mogu smanjiti svoju ovisnost o robama. Ovo zadnje podrazumijeva avanturu osmišljavanja i izgradnje novih okvira unutar kojih pojedinci i zajednice mogu razvijati novu vrstu

¹ Napomena prevoditeljke: <https://radiogornjigrad.wordpress.com/2017/07/14/hrvatska-drzava-kao-kargo-kult/>. Redakcijska napomena (AG): o „kultu tereta/ tovara“, videti članak Lamonta Lindstroma, „Cargo Cults“ (*The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*, 2018), <https://www.anthroencyclopedia.com/entry/cargo-cults>, sa dobrim pregledom literature.

modernih alata. To bi bilo organizirano tako da ljudima omogući oblikovanje i zadovoljenje sve šireg opsega njihovih potreba, direktno i osobno.

Prvi smjer predstavlja nastavak poistovjećivanja tehničkog napretka s množenjem roba. Birokratski menadžeri egalitarnih uvjerenja i tehnokrati socijalne skrbi zbližili bi se pozivajući na mjere štednje: prijelaz sa robe kao što su mlazni avioni, koji se očito ne mogu dijeliti, na takozvana „socijalna“ sredstva poput autobusa; pravedniju distribuciju sve manjeg broja raspoloživih radnih sati i bezobzirno smanjenje tipičnog radnog tjedna na oko dvadeset radnih sati; koncipiranje novog resursa koji predstavlja životno razdoblje bez posla, kao dobrovoljno služenje po modelu Mao Ce Tunga, Kastru ili Kennedyja. Ta nova faza industrijskog društva – premda socijalistička, učinkovita i racionalna – jednostavno bi uvela novo stanje kulture koja zadovoljenje želja svodi na repetitivno olakšavanje podmetnutih potreba umjetno proizvedenim osnovnim artiklima. U najboljem slučaju ta bi alternativa proizvela robe i usluge u manjim količinama, distribuirala ih pravednije i poticala manje zavisti. Simboličko sudjelovanje ljudi u odlučivanju o tome što bi trebalo učiniti moglo bi se prenijeti sa dolara na tržištu, na glupana u političkom tijelu. Utjecaj takve proizvodnje na okoliš bio bi blaži. Što se tiče roba, usluge, posebno razni oblici društvene kontrole, sigurno bi rasle mnogo brže od proizvodnje gotovih roba. Ogromni iznosi novca već se troše na djelatnost proricanja, tako da vladini proroci mogu brbljati o „alternativnim“ scenarijima osmišljenim kako bi poduprli taj prvi izbor. Zanimljivo je da su već mnogi od njih došli do zaključka da bi trošak društvene kontrole nužne za uvođenje mjera štednje u ekološki prihvatljivom, no još uvijek industrijski orijentiranom društvu, bio neprihvatljiv.

Drugi izbor bi okončao apsolutnu dominaciju tržišta i potaknuo etiku štednje u cilju opsežnog povoljnog djelovanja. Ako bi u prvoj alternativni štednja značila osobno prihvaćanje ukaza menadžera u svrhu povećane institucionalne produktivnosti, štednja u drugoj alternativni značila bi društvenu vrlinu kojom ljudi priznaju i odlučuju o granicama maksimalne količine instrumentalizirane moći koju netko može prisvojiti, bilo za vlastito zadovoljstvo ili za dobro drugih. Ta konvivijalna (druževna) štednja nadahnjuje zajednicu da zaštiti osobnu upotrebnu vrijednost od disfunkcionalnog bogaćenja. Pod takvom zaštitom od disfunkcionalnog bogatstva pojavit će se mnoge osebuje kulture, svaka moderna i svaka zagovarajući rasprostranjenu upotrebu modernih alata. Konvivijalna štednja na taj način ograničava upotrebu bilo kojeg alata koji bi u nečijem vlasništvu izgubio mnogo od svoje postojeće snage. Ako je bicikl vlasništvo zajednice ovdje, a vlasništvo vozača ondje, to ne mijenja konvivijalnu prirodu bicikla kao alata. Takve potrepštine i dalje bi se u velikoj mjeri proizvodile industrijski, ali bi se na njih gledalo drugačije i drugačije bi ih se mjerilo. Sada se na robe gleda uglavnom kao na osnovne potrepštine koje direktno namiruju potrebe koje su oblikovali sami dizajneri. U drugoj opciji one bi bile vrednovane bilo kao sirovine ili kao alati koji ljudima omogućavaju stvaranje upotrebne vrijednosti za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba njihovih zajednica. No, ovakav izbor naravno ovisi o kopernikanskoj revoluciji u našem poimanju vrijednosti. Potrošnu robu i profesionalne usluge mi trenutno postavljamo u središte našeg ekonomskog sustava, a naše potrebe stručnjaci isključivo vezuju za to središte. Nasuprot tome, društveni preokret o kojem se ovdje govori u središte bi postavio upotrebne vrijednosti koje stvaraju i osobno vrednuju ljudi sami. Istina je da su ljudi u novije vrijeme izgubili pouzdanje za oblikovanje vlastitih želja. Globalna diskriminacija samoukih ljudi narušila je vjeru mnogih ljudi u određivanje njihovih vlastitih ciljeva i potreba. No ta ista diskriminacija je također rezultirala mnoštvom sve većih manjina koje su ogorčene tim podmuklim izvlaštenjem.

1977.

Prevela Đurđica Ercegovac (24. 01. 2021).

Prvi put objavljeno na <http://cunahr.net/ivan-illich/ivan-illich-pravo-na-korisnu-nezaposlenost/>

Zahvaljujemo se Đurđici na ovom prevodu, koji objavljujemo uz svega par korekcija i jedno preciziranje: reč je o kompletnom prvom poglavlju Iličevog eseja *Pravo na korisnu nezaposlenost*, tako da smo to istakli i u naslovu. Ostale korekcije su minimalne, u granicama uobičajene redakture. (AG)

Ivan Illich, „Disabling Market Intensity“, u okviru „The Right to Useful Unemployment“ (1977), objavljeno paralelno u Ivan Illich, *Toward a History of Needs* (1977, 1978, str. 3–16, Pantheon Books, New York, američko izdanje) i *The Right to Useful Unemployment and its Professional Enemies* (1978, str. 17–37, Marion Boyras, London, britansko izdanje).

Priredio za Anarhističku biblioteku, AG, maj 2021.

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

Ivan Illich
Paralizirajući intenzitet tržišta
1977.

Ivan Illich, „Disabling Market Intensity“,
prvo poglavlje eseja „The Right to Useful Unemployment“ (1977),
Toward a History of Needs, 1978, Pantheon Books, New York, str. 3–16.
Prevela Đurđica Ercegovac (24. 01. 2021).

Prvi put objavljeno na
<http://cunahr.net/ivan-illich/ivan-illich-pravo-na-korisnu-nezaposlenost/>

anarhisticka-biblioteka.net